

دوفصلنامه تاریخ علوم و فناوری دوره اسلامی
سال سیزدهم، شماره‌های اول و دوم، سال ۱۴۰۳
شماره پیاپی: ۲۵ و ۲۶

صاحب امتیاز: مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب
مدیر مسئول: اکبر ایرانی
سردبیر: محمد باقری
مدیر داخلی: زینب کریمیان
اجرای جلد: محمود خانی

مدیر فنی و امور چاپ: حسین شاملوفرد

همکاران علمی

حسن امینی * حمید بهلول * پویان رضوانی * فاطمه سوادی * حنیف قلندری * یونس کرامتی * امیرمحمد گمینی
شمامه محمدی فر * راضیه‌سادات موسوی * یونس مهدوی * سجاد نیکفهم خوب‌روان

مشاوران علمی

یوسف ثبوتی * توفیق حیدرزاده
محمدابراهیم ذاکر * حسن طارمی * مهدی محقق
حسین معصومی همدانی * محمدجواد ناطق * سیدحسین نصر
علی بابایف (جمهوری آذربایجان) * جان لنارت برگرن (کانادا) * گلن وان بروملن (کانادا) * احمد جبار (فرانسه)
سرگی دمیدوف (روسیه) * رشدی راشد (فرانسه) * جمیل رجب (کانادا) * سری‌رامولا سارما (آلمان)
ژاک سزبانو (سوئیس) * جورج صلیبا (امریکا) * حکیم سید ظل‌الرحمان (هند)
مصطفی موالدی (سوریه) * یان پیتر هونخندایک (هلند) * میچیو یانو (ژاپن)

تصویر پشت جلد: نقش کاشیکاری از مدرسه العنبرگ در سمرقند با کتیبه: العلم کنز عظیم [لا یفنا (از حضرت علی (ع))]

نشانی مجله: تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین خیابان دانشگاه و ابوریحان، ساختمان فروردین، شماره ۱۱۸۲، طبقه چهارم، شماره ۱۶
کد پستی: ۹۳۵۱۹-۱۳۱۵۶ تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲ دوزنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

www.mirasmaktoob.ir
miraselmi@mirasmaktoob.ir / miraselmi90@gmail.com
بها: ۶۰۰۰۰۰ تومان

الرسالة المعينية (الرسالة المغنية) و حل مشکلات معينية

تصحیح و تحقیق سجاد نیک‌فهم خوب‌روان و فاطمه سوادى، با دو پیش‌گفتار از جمیل رجب و حسین معصومی همدانی، میراث مکتوب با همکاری پژوهشکده تاریخ علم دانشگاه تهران، ۱۳۹۹ (جلد ۲)

حنیف قلندری^۱

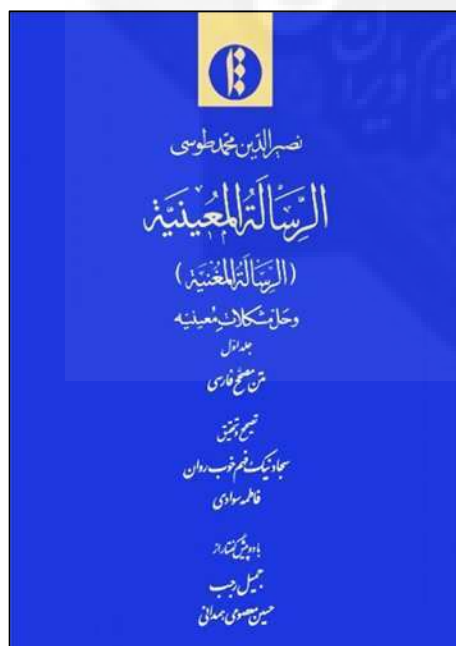
آثار هیئت نوشته شده در سده هفتم هجری، به‌ویژه نوشته‌های خواجه نصیرالدین طوسی (۵۹۷-۶۷۲ق)، بی‌شک از مهم‌ترین آثار سنت هیئت‌نویسی‌اند. التذکرة فی علم الهيئة (اتمام اولین ویراست در ۶۵۹ق)، اثر خواجه نصیرالدین طوسی در هیئت به زبان عربی، در فاصله ۴ قرن، میان سده‌های هفتم تا یازدهم هجری، بیش از ۱۰ بار به‌دست شارحان مختلف شرح شده است. این تعداد شرح بدان معناست که دست کم در هر قرن، دو شرح بر این کتاب نوشته شده است. بی‌تردید اهمیت التذکرة بیش از هر چیز به این سبب است که خواجه نصیر راه حل مشهور خود برای حل مشکلات مدل‌های بطلمیوسی، یعنی جفت طوسی را در این کتاب گنجانده است. تا مدت‌ها گمان بر این بود که التذکرة اولین نوشته‌ای است که در آن چنین مطالبی گنجانده شده است تا اینکه جمیل رجب، که خود مصحح التذکرة است، در مقاله‌هایی نشان داد که ردپای عرضه راه حل جفت طوسی با هدف رفع اشکالات مدل‌های بطلمیوسی به اثر فارسی طوسی، یعنی الرسالة المعينية (نوشته شده در ۶۳۲ق) برمی‌گردد و این راه حل برای نخستین بار در حل مشکلات معينية (نوشته شده در ۶۴۳ق) آمده است. فارسی‌نویسی در هیئت هم‌زمان با تصنیف نخستین آثار متمایز در سنت هیئت‌نویسی در سده ششم هجری، همچون کیهان‌شناخت قطان مروزی (احتمالاً در ۴۹۸ق)، عمده خوارزمشاهی عبدالجبار خرقی (۵۳۶ق) و جهان دانش شرف‌الدین مسعودی (۵۴۹ق) آغاز شده بود. نویسندگان آثار هیئت هدف از این فارسی‌نویسی را سودمندی کتاب برای تعداد بیشتری از مخاطبان گفته‌اند. این از جمله دلایلی است که پژوهشگران بر اساس آن

۱. عضو هیأت علمی پژوهشکده تاریخ علم، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، hanif.ghalandari@ut.ac.ir

نوشته‌های هیئت را بخشی از سنت آموزشی آن دوران تلقی کرده‌اند. خواجه نصیرالدین طوسی نیز به پیروی از شیوه موجود آثاری را به فارسی در هیئت نوشته است. البته فارسی نویسی خواجه نصیرالدین طوسی به جز اینها دلایل و مقتضیات دیگری نیز داشته است که حسین معصومی همدانی در مقدمه خود بر چاپ متن تصحیح شده الرسالة المعینیه و حل مشکلات معینیه در باره آنها سخن گفته است.

این نخستین بار است که متن تصحیح شده این دو اثر همراه با یکدیگر و نیز به همراه ترجمه انگلیسی متن آنها منتشر می‌شود. به جز مقدمه حسین معصومی همدانی، جمیل رجب نیز در مقدمه دیگری در باره داستان انتشار این کتاب و تلاش‌هایی که پیش از این شده بود، نوشته است. سجاد نیک‌فهم خوب‌روان و فاطمه سوادی، مصححان این کتاب که شاگردی هر دوی این استادان را تجربه کرده‌اند، در مقدمه‌ای محققانه در باره نسخه‌های معینیه نوشته‌اند. در پژوهش‌های مرتبط با تصحیح نسخه، شناسایی نسخه‌ها و عرضه دلایل کافی در باره انتخاب نسخه‌ها و توضیح روش تصحیح بسیار ارزشمند است. هر چند که نسخه‌شناسی خود شاخه جدایی است و متخصصان خود را دارد اما مصححان نیز باید با این فن آشنا باشند و آن را در تصحیح به کار گیرند. کشف داستان نسخه‌ها به منظور عرضه یک روایت نسب‌شناسانه از نسخه‌ها جز از طریق توصیف دقیق نسخه‌ها ممکن نمی‌شود. در باره معینیه این کار ارزشی دوچندان دارد، زیرا معینیه نیز در زمره آن دسته از آثار

نصیرالدین طوسی است که یک بار در زمانی تدوین شده است که او تحت حمایت اسماعیلیان و در قلعه‌های ایشان به سر می‌برده است و بار دیگر سال‌ها بعد در زمانی که او در دوره حکومت ایلخانان و نزدیک به دربار ایشان می‌زیسته است. شواهد قبلی در باره این دسته از آثار نصیرالدین طوسی نشان از این دارد که او شخصاً یا به توصیه دیگران شواهد مربوط به دوران اسماعیلی را از آثار خود زدوده است و در مواردی نیز نام کتاب را تغییر داده است، همچون مورد مشهور اخلاق محتشمی که نزد اسماعیلیان نوشته بود و بعدها نام آن را به اخلاق ناصری تغییر داد. هر چند تا پیش از این در باره معینیه چنین شواهدی در دست نبود یا

محققان به آن توجه نکرده بودند، این بار مصححان شواهدی آورده‌اند که خواجه نصیر نام معینیه را نیز در اصلاحات خود به «الرسالة المغنية» تغییر داده است. مصححان در مقدمه تصحیح نوشته‌اند که ۴۷ نسخه را بررسی کرده‌اند. هرچند همه این نسخه‌ها در عرضه روایت تصحیح شده به کار گرفته نشده‌اند اما نمودار نسب‌شناسی عرضه شده همه این نسخه‌ها را شامل می‌شود و بر اساس آنچه تا امروز در دست است، روایتی قابل اعتماد از تاریخ نگارش و کتابت معینیه به دست می‌دهد. مصححان دیباچه دو نوشته دیگر از خواجه نصیرالدین طوسی را، مربوط به دوره اسماعیلی او، نیز در پیوست این چاپ آورده‌اند؛ یکی استخراج طالع مولود کیخسرو و بن علاء‌الدین و دیگری رساله‌ای موسوم به تقویم علائی. این دو دیباچه نیز به آشنایی هر چه بیشتر با آن دوره از زندگی خواجه نصیرالدین طوسی کمک می‌کنند.

معینیه، کتابی به فارسی در هیئت است که ترتیب ابواب مشهور در رساله‌های هیئت، به‌ویژه آثار سده هفتم هجری، در آن رعایت شده است. یعنی مقاله اول در باره مقدمات هندسی و طبیعی؛ مقاله دوم در باره الگوهای حرکت اجرام آسمانی؛ مقاله سوم در باره جغرافیای ریاضی و مقاله چهارم در باره ابعاد و اجرام. آنچه در متن معینیه آمده است تقریباً با آثار هیئت پیش از خود هیچ تفاوتی ندارد، به جز آنکه طوسی مانند دیگر هم‌عصران خود از تفصیل برخی ابواب، مانند ابواب مربوط به یاد کردن از مبادی تاریخ و تقویم‌ها، در نوشته‌های خود دست کشیده بود. آنچه معینیه را از دیگر آثار آن دوران متمایز می‌کند حل مشکلات معینیه است، رساله کوچکی که حدود ۱۰ سال بعد از معینیه نوشته شده است. این رساله کوچک شامل نه فصل است که هر کدام در توضیح مسئله‌ای نوشته شده است. از این میان دو مسئله سوم و پنجم اهمیت بیشتری دارند، یکی مسئله حرکت نایکنواخت مرکز تدویر ماه بر گرد مرکز حامل که همان اشکال نقطه محاذات در ماه و نقطه معدل للمسیر در سیارات است و دیگری در باره حرکت‌های عرضی سیارات است که در اینجا نصیرالدین طوسی عنوان فصل را چنین آورده است: «در هیئت افلاک تدویر ستارگان بر مذهب ابوعلی بن الهیثم». فاصله میان نگارش حل و معینیه و نیز آنچه در باره همین دو مسئله بعد از این در التذکره آمده است، تلاش طوسی برای حل یک مسئله را نشان می‌دهند، تلاشی که مطالعه آن در پژوهش‌های تاریخ علم بسیار ارزشمند است. از این نظر شاید آثار خواجه نصیرالدین طوسی در هیئت، هنوز هم نکته‌هایی دارند که باید به دنبال کشف آنها بود. این دست پژوهش‌ها برای پژوهشگران آسان‌تر می‌شود اگر پژوهشگران تاریخ علم در انتشار متون مصححی از این دست بکوشند.